

Գ. ԼԵՎՈՆՑԱՆ

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏ ՏՐԴԱՏ ԱՆԵՑԻՆ ԵՎ ԻՐ ԳՈՐԾԵՐԸ

Սրդատ Անեցին ապրել է 10-րդ դարում: Նրա շինարարական գործունեությունը կենտրոնացած է եղել գլխավորապես Շիրակում: Պատմիչներն առաջին անգամ այդ ճարտարապետին հիշատակում են որպես շինարար՝ Արգինայի եկեղեցիների և կաթողիկոսարանի, ապա Անիի կաթողիկե կաթՄայր եկեղեցու Տրդատին են վերագրում նաև Անիում Գագիկ Ա թագավորի կանգնեցրած հույակապ տաճարի, ինչպես նաև Հաղթատի Ս. Նշան եկեղեցու կառուցումները:

Ա. ԱՐԳԻՆԱՅԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Արգինան Արևմտյան Շիրակում, Վխուրյան գետի ափին, մի ժամանակ եղել է մեծ ավան և Անիից առաջ կաթողիկոսանիստ վայր: Վահան Ա. Սյունեցուն և Ստեփանոս Սևանեցուն, նրանց կաթողիկոսության կարճատև տարիներից հետո (968—71), հաջորդում է խաչիկ Ա. Արշարունին (973—991), որը և իր աթոռակալության առաջին տարիներում Տրդատ Անեցուն վերակառուցել է տալիս կաթողիկոսարանը և նոր կառուցում Ավագ եկեղեցին՝ հանդերձ երեք փոքր եկեղեցիներով: Ահա պատմիչի վկայությունը:

«Նւ նորոգեաց զտուն կաթողիկոսարանին ի Շիրակ գաւառի ի գիւղաքաղաքին Արգինայ... Նւ ի նմին գեօղ շինեաց զսուրբ կաթողիկէ եկեղեցին վիմարդեան կոփածոյիւք հաստահեղոյս արձանօք զմբնթարդ խորան երկնաման հանդերձ և երիւք եկեղեցեօք նոյնաձև հրաշատեսակ չքնաղագեղ յօրինուածովք, և զարդարեաց մեծապայծառ, ծիրանածաղիկ, ոսկեթել անկուածովք ի զարդ ոսկւոյ և արծաթոյ և մանեայն

Ասողիկի վկայութեամբ՝ այդ ճարտարապետն է Կ. Պոլսում վերակառուցել հռչակավոր Ս. Սոֆիայի երկրաշարժից մեծապես վնասված զմբնթը՝ նույն ժամանակներում: Մենք շատ հավանական ենք համարում, որ Տրդատ Անեցին 90-ական թվականներին խոշոր մասնակցություն ունեցած լինի նաև Անիում Սմբատ Բ. թագավորի կառուցած պարիսպների շինարարության գործին: Խոսենք մեր թված այդ կառուցումների մասին իրենց հերթականությամբ, վերստուգության ենթարկելով և կարելի ունենալով չափ պարզելով նրանց թվականները:

ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆԸ

զարդու պայծառութեան շահաբորբոք լուսաւոր անօթոց...»^{*)}:

Չամչանը գրում է այսպես. «Ուր (Արգինայում) կանգնեաց եկեղեցի վիմարդեան յօրինուածովք ի ձեռն Տրդատայ ուրումն բազմահանճար ճարտարապետի»^{**)}:

Ի՞նչ է մնացել Արգինայում Տրդատի կառուցած այդ շենքերից, որոնց մասին կարելի լինի մի խոսք ասել, ճարտարապետի ճաշակի և կարողության մասին: Կաթողիկոսարանից ոչ մի հետք. իսկ չորս եկեղեցիներից մնացել են միայն կաթողիկեի հյուսիսային (այն էլ ոչ ամբողջովին) և արևմտյան պատերը, ինչպես նաև արևելյան պատի մի մասի մնացորդը: Վերջինս ահա այդպես էլ լուսանկարված է զանազան անձնավորությունների կողմից, սկսած անցյալ դարի վերջին քառորդից մինչև մեր դարի սկզբները և այդպես էլ տպագրված է ճար-

*) Ասողիկ, Երրորդ հանգես, Գլ. Բ.

**) Չամչան, Բ. հ., էջ 862:

տարապետական հուշարձանների մի քանի այլոսմաներում և ուսումնասիրական աշխատություններում (Ստրլիգովսկի, Թորամանյան)։ Որքան մեզ հայտնի է, ոչ ոք չի կատարել կաթոլիկների շափազրույթունը, ոչ ոք չի կազմել նրա հատակագիծը, հետևապես շատ դժվար պետք է լինի նրա շափի ու ճարտարապետական կառուցվածքի մասին մի հաստատուն խոսք ասել, բայց որքան կարելի է դատել շենքի մնացորդ պատերից, նա ունեցել է նույն Տրդատի կողմից Անիում ավելի ուշ կառուցված Մայր եկեղեցու քառանկյուն տեսքը, ավելի փոքր ծավալով՝ Հետքերից երևում է, որ նա իր շորս ան-

կյուններում ունեցել է ութ խոշոր որմնասյուներ, որոնց միացնող կամարների վրա կանգնած է եղել զմբեթը։ Եթե հյուսիսային պատի վրա դուռ չի երևում, թերևս կարելի է ենթադրել, որ դուռ չի եղել և հարավային կողմից, այլ միայն մի դուռ է ունեցել արևմտքից։ Լուսամուտներ բավական մեծ շափի եղել են հյուսիսային և հարավային պատերի կենտրոններում և մի փոքր լուսամուտ նույն պատերի աջ և ձախ կողմերում, իսկ արևմտյան կիսականգուն պատի վրա լուսամուտի որևէ հետք չի նկատվում։ Մնում է, որ մեր ճարտարապետները մասնագիտական քննության ենթարկեն այդ, ըստ ամենայնի, հետաքրքրական հուշարձանը։

Արգինայի Կաթողիկե եկեղեցու հյուսիսային պատը՝ ներսից։

Ք. ԱՆԻԻ ԿԱԹՈՒԼԻԿՆԵՆ ԿԱՄ ՄԱՅՐ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Այս հույակապ շենքը դարեր շարունակ գիտական աշխարհի կողմից ճանաչվել է որպես մայրաքաղաքի նշանավոր շենքերից մեկը։ Եվրոպացի ճանապարհորդները և հայ բանասերներն Անիի ճարտարապետության մասին խոսելիս ամենից ավելի կանգ են առել տրադատաշեն այս հուշարձանի վրա։ Պատմական շրջանում այս եկեղեցում են հանդիսավոր օգերին ներկա եղել Բագրատունի թագավորները և իրենց հայրապետական աթոռ Անիում հաստատած կաթողիկոսները։ Մայր եկեղեցին, որ իր կիսավեր դրությամբ մինչև այսօր էլ Անի այցելողի հիացմունքն է շարժում, գտնվում է քաղաքի կենտրոնական մասում՝ համեմատաբար ավելի մոտ Ախուրյանի ձորին։

Նախ մենք առաջ բերենք այդ շենքի կառուցման սլատմությունը, ինչպես որ կա, թվինք նրա ճարտարապետական առանձնահատկությունները, ապա տեսնենք, թե վեր-

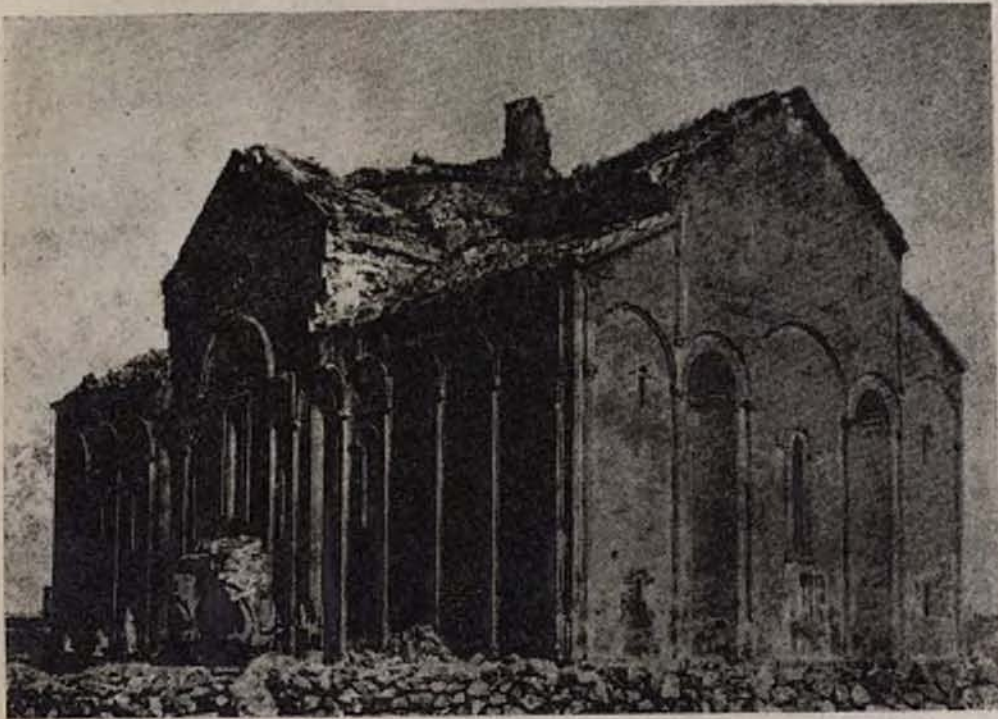
նախ մենք առաջ բերենք այդ շենքի կառուցման սլատմությունը, ինչպես որ կա, թվինք նրա ճարտարապետական առանձնահատկությունները, ապա տեսնենք, թե վեր-

ջին ժամանակներում ի՛նչ նոր և տարբեր կարծիքներ են հայտնված Տրդատ Անցու և նրա այս շենքի մասին, գլխավորապես թըվականության տեսակետից:

10-րդ դարու վերջին քառորդին Սմբատ Բ. թագավորը, որը դա՛հ է բարձրանում 977-ին, պատմիչների վկայությամբ, հիմք է դնում Մայր եկեղեցուն, բայց չի կարողանում ավարտել մահվան պատճառով (989-ին): Նրան հաջորդող ելբոր՝ Գագիկ Ա-ի կինը, Կատրամիդե թագուհին, շարունակում է եկեղեցու շինարարությունը և հաջողությամբ ավարտում 1001 թվականին: Ժամանակակից և ականատես պատմագիր Ստեփանոս Տարոնեցին՝ Ասողիկը, Անիում

ծառ վայելչութեամբ, բարձրաբերձ կամարօք գմբեթաւորեալ, խորան երկնանման և զարդարեաց ի զարդ ծիրանեծաղիկ, ոսկեթել նկարագործ անկուածոց, արծաթեղէն և ոսկեղէն անօթոց և բազմապայծառ լուսատու անօթոց վալեղութեամբ, որով շահանայր ըստ երկնային կամարին կաթողիկէն սուրբ, որ ի քաղաքին Անւոյն^{*)}:

Ինքը Կատրամիդե թագուհին եկեղեցու հարակից պատին փորագրել է տվել մի րնդարձակ արձանագրություն, որն առաջ կրեւենք քիչ հետո Մայր եկեղեցին ունի քառանկյունի ձև, արտաքին պատերի 23,64 մետր լայնությամբ և 35,53 մետր երկարությամբ, կանգնած է եռաստիճան սանդխա-

Անի. Կարողիկեն կամ Մայր եկեղեցին հարավ-արևելյան կողմից

Սմբատի կատարած շինարարությունների մասին խոսելիս, այսպես է գրում.

«Արկան է հիմն և մեծաշէն եկեղեցւոյն ի նոյն քաղաքին Անւոյ ի ձեռն ճարտարապետին Տրդատայ, որ զկաթողիկոսարանին եկեղեցին շինեաց յԱրդինայն^{*)}»:

Քիչ հետո, Գագիկի մասին խոսելիս, գրում է. «Այլ կին նորա Կատրամիդէ թագուհի քարեպաշտուհի եղեալ, որ էր զուստր Վասակայ Սիւնեաց իշխանի, շինեաց զհիմնարկեալ եկեղեցին Սմբատայ ամենապայ-»

ձև հարթակի վրա, շենքին տալով ավելի մոնումենտալ տեսք: Դեղնավուն, կարմիր և մոխրագույն տուֆից մաքուր տաշված քարերը շարված են երրեմն իրենց յարձրությամբ, հորեմն և երկարությամբ: Արևելյան, հյուսիսային և հարավային պատերն իրենց կենտրոնական մասերում ունեն երկուական բավականին բարձր խորշեր (նիշ), որոնք վերջանում են աղեղնաձև քանդակազարդ ծածկույթով: Եկեղեցու չորս պատերի մակերեսներն էլ զարդարված են արևելյան և արև-

^{*)} Ասողիկ, Երրորդ հանգիս, Դ. ԺԱ.

^{*)} Ասողիկ, Երրորդ հանգիս, Դ. Լ.

մրտյան կողմերում 6-ական, հյուսիսային և հարավային կողմերում 12-ական շքեղ քանդակազարդ խոյակներ ունեցող բարձր, բայց լեթև, կերտնանման որմնասյուներով և նրանց իրար միացնող որմնակամարներով: Պատի-րի շուրջ ֆրոնտոններից ներս են գնում մանր սալաքարերով ծածկված թեք կտուրներ, կենտրոնում ունենալով բազմանկյուն գմբեթը, որը մոտ 850 տարի կանգուն մնալով, կործանվել է անցյալ դարի կեսերին: Նկեղն-ցին ունի երեք կամարածածկ դուռ՝ արևմուտքից, հյուսիսից և հարավից: Վերջինը եղել է ավելի շքեղ և կոշվել է առօրյա կյանքի: Նույն կողմերում, ֆրոնտոնների տակ՝ մի մի կլոր լուսամուտ, նրանցից ցած, դռներից վերև, նույն թվով մեծ լուսամուտներ՝ բառակցունի և երկաղապղով, ապա հեղա-կան նեղ լուսամուտներ՝ հյուսիսային և հարավային պատերին և երկուսը՝ արևմտյան ու շուրջ՝ արևելյան պատերի վրա: Բոլոր լուսամուտները շրջանակված են շքեղ քանդակներով, իսկ նեղ լուսամուտները, բացի այդ, իրենց գլխին ունեն կիսաշրջան պսակներ: Անշուշտ, լուսամուտներ ունեցել է և գմբեթը, եթե ոչ իր բոլոր 16 կողմերում, ապա մեջընդմեջ՝ ութ լուսամուտ, ինչպես որ այդ երևում է Տիգրան Հոսեանցի եկեղեցու դեռևս կանգուն մնացած գմբեթի վրա: Նկեղն-ցին իր արևելյան պատին ունի մի արծվա-քանդակ և հարավային պատին՝ արևի ժամացույց, երկաթագիր այբուբենով և գրու-թյամբ: Այսպիսով, շենքի արտաքինը, իր կառուցվածքի թեթևությունով, իր շինմասն-րի գեղեցիկ համաձայնությունով և դեկորա-տիվ քանդակների նրբությունով, թողնում է հմայիչ տպավորություն:

Այժմ մտնենք ներս: Ի՞նչ հանգիստ վեհու-թյուն: Արտաքինը մի պահ մոռացվում է այն զմայելի պարզությամբ, միևնույն ժամանակ կառուցվածքի բարդ կոմպոզիցիայի հանդեպ, ինչ որ միանգամից կլանում է դիտողի հա-յացքը և ինչ որ այնքան վարպետորեն կարողացել է մի ներդաշնակ ամբողջությամբ ցուցադրել հանճարեղ ճարտարապետը: Չորս ահագին, բայց թեթև սյուն, 3 մետր ստվա-րությամբ, ռոմբաձև հատակագծով և կոնսո-նաձև (զիզգաղաձև) կողմերով, սլանում են գեպի վեր, իրենց վրա ունենալով նույնքան թեթև ու գեղեցիկ կամարներ: Այդ կամար-ների միացման անկյուններից բարձրանում են առագաստները՝ շրջանաձև հիմք կազմե-լով գմբեթի թմբուկի վրա: Պատերին կից ե-լած կիսասյուները իրենց կամարներով եկե-ղեցին բաժանում են երեք թևերի (նեֆ), որոնցից կենտրոնականը կրկնակի անգամ

լայն է և բարձր, քան հյուսիսային և հարա-վային կողմերինը: Արևելյան կողմում եկե-ղեցու կիսաբոլոր խորանը ներքևից բաժան-ված է մարդաշափ բարձրությամբ տաս-խորշերի: Ծայրերի խորշերից դուրս կան, որ բարե սանդուխներով տանում են դեպի հյու-սիսային և հարավային երկհարկանի կամա-րակապ սենյակները: Բացի այդ, հարավա-յին վերին սենյակից կա մի նեղ և գաղտնի սանցք, որ վեր է տանում դեպի գմբեթի հիմ-քի մոտ գտնվող փոքրիկ սենյակները: Նկե-ղեցու պատերը ներսից էլ պարզ են և ձեփ-վածք չունեն, միայն սեղանի արսիղը ու ժամանակներում սպիտակ ծեփված է եղի և պատկերներ նկարված, որոնց հետքերը հա-զիվ երևում են:

Ո՞րն է տրդատաշեն այս հուշակավոր տա-ճարի ճարտարապետական արժանիքը և ի՞նչ նորություններ է մտցրել մեծ վարպետն այդ իր կառուցվածքի մեջ:

Տրդատ Անեցին, քաջ ծանոթ լինելով միև-նչև իր ժամանակը եղած հայ ճարտարապե-տական լավագույն հուշարձաններին, վերց-րել է նրանցից այն, ինչ որ նպատակահա-մար է համարել իր նոր ստեղծագործության, նոր կոմպոզիցիայի համար, ավելի մշակել, ավելի նրբացրել է այդ փոխառություններն իր շենքի ծավալին համեմատ և իր կողմից մտցրած նորությունների հետ միաձուլելով ստեղծել է մի գլուխ գործող:

Ամենից առաջ հատակագծի կազմության մեջ նա շատ լայնացրել է միջին տարածու-թյունն ի հաշիվ, ինչպես քիչ առաջ նշեցինք, աչ և ձախ կողմերի նեֆերի: Այս գործում նա հետևել է Նրբուլբի, Քասաղի, Նզվարյի եկեղեցիներին, բայց որպեսզի իր շենքում այդ նեղ նեֆերի միջև եղած տարածություն-ները մութ չլինեն, ճարտարապետը հարավա-յին և հյուսիսային պատերին բացել է մեծ լուսամուտներ, որ չունեն վերահիշյալ եկեղե-ցիները: Տրդատի այս շենքի գմբեթակիր շուրս մույթներն իրենց բազմանկյունի ձևով հիշեց-նում են Մրենի եկեղեցու մույթերը և իրենց բարձրությամբ ու վերջավորությամբ Արուճի որմնասյուները, բայց այստեղ ավելի նրբա-ցած են և բոլորովին խոյակներ չունեն, այլ ունեն միայն կարմիզ, որ հետագայում մենք տեսնում ենք գոթական եկեղեցիների սյու-նների վրա: Ապա ավելի ևս ուշադրությամբ արժանի են սյուների վրա բարձրացող կա-մարներն իրենց սլաքաձև կամ, ալելի ճիշտ, ձվաձև (ogive) կազմությամբ, որ չեն ունե-ցել Հայաստանում նախորդ շենքերը:

Նթե այդպես է, ուրեմն Անիի Մայր եկե-

զեցու մեջ առաջին անգամ հրկայցիլ են գոթական կառուցված ճարտարապետական ոճի էլեմենտները Այս հանգամանքը չէր կարող աննկատելի մնալ հայ ճարտարապետությանը զբաղվող արևմտյան և ուստի զիտնա-

րում է միջնադարյան գերմանական ճարտարապետության սկզբնատիպը՝ Տեքսիենը՝ զբաղվել է, որ այն ժամանակներում, երբ կառուցվել է այդ եկեղեցին, Այրոպայում ամեն սեղ տիրապետում էր ուսմանական ոճը,

ԱՆԻ. Կարողիկե կամ Մայր եկեղեցու արևելյան արքիդը՝ ներսից

կանոնների կողմից: Եվ իրոք, մենք տեսնում ենք, որ Քեր Պորտը, Տեքսիեն, Շուաղի, Լինչ, Ստրիգովսկի, Բրոնով իրենց աշխատությունների մեջ հիշատակում են այդ մասին: Քեր Պորտը Անիի Մայր եկեղեցին համա-

բայց այդ շենքում մենք տեսնում ենք տիպական գծեր այն ոճի, որը կարելի է գտնել Հարավային Նվրոպայում 18-րդ դարում, այսինքն սրաժայր կամարներ և սյուների ձրկյակ զուգակցում:

լինչը իր «Արմենիա» աշխատության և հատորում գրում է. (մենք բերում ենք ուսսերին թարգմանությունից).

«Внутренность церкви замечательна с точки зрения истории и архитектуры и может вызвать восторг в любителях искусства. В ней много типично-готических черт и она может служить доказательством восточного происхождения этого стиля. Готический характер внутренности еще подчеркивается высокими заостренными арками, опирающимися на столбы»*).

Ստրիգովսկին իր «Հայերի ճարտարապետությունը և եվրոպան» աշխատության և հատորի մեջ Տրդատ Անեցուն անվանելով պալատական կամ արքունի ճարտարապետ (Hofarchitekt) գրում է, որ «Անիի կաթողիկեն կանգնած է հայկական և ռոման-գոթական ճարտարապետության սահմանագլխին»**):

Նորից անցնենք եկեղեցու արտաքին կողմին:

Նախ խոսենք նրա արևելյան, հյուսիսային և հարավային պատերին եղած խորշերի (նիշերի) մասին: Հայկական ճարտարապետության մեջ այդպիսի խորշեր կան դեռ 7-րդ դարի մի քանի եկեղեցիների պատերին: Սակայն կարևոր է նշել այստեղ մի հանգամանք, որ այսպիսի խորշերը սկզբում ունեցել են շենքի կառուցվածքային պահանջ— այն է, որ երբ այդ շենքը ներսից անկախ մույթեր չունեի, այլ ռաներ նրանց դերը կատարող որմնասյուների, արտաքին պատերի վրա այդ որմնասյուների հետևին ստեղծել են այդ խորշերը՝ քարաշարքի զանգվածաբաշխման խոստովելու համար: Դրա համար էլ նրանք ավելի լայն են և ոչ գեղեցիկ: Այսպես են կառուցված, օրինակ, էջմիածնում Հռիփսիմեի վանքը և Նովարյում Զորավոր եկեղեցին: 10-րդ դարում և ավելի ուշ խորշերն արդեն այդպիսի նպատակ չեն ունեցել և կառուցվել են ավելի ևս գեղեցիկության համար, ինչպես որ մեր նյութը կազմող Անիի կաթողիկեի նեղ և դեղնցիկ խորշերը:

Հռիփսիմեի 22 մետր երկարություն ունեցող պատերի վրա խորշերն ունեն 3 մետր լայնություն, մինչդեռ Անիի կաթողիկեի 64 մետր երկարության պատերի վրա խորշերն ունեն միայն 1,5 մետր լայնություն:

Ինչ է ասում այս մասին Թ. Թորամանյանը: Նրա կարծիքը, դժբախտաբար, միատեսակ չէ:

1911 թվին լույս տեսած իր «Տեկոորի տա-

ճարը» աշխատության մեջ նա գրում է. «Այս այս տեսությամբ. կասկածելի կը գտնեմ 7-րդ դարում հայոց եկեղեցիներու վրա գտնված խորշերը, համարելով զանոնք 10-րդ դարուն մոտ հավելվածներ, ինչպես էջմիածնի մոտ Ս. Հռիփսիմեի վանքին խորշերը: Հռիփսիմեի վանքին հետ միևնույն դարուն մեջ կանգնուած և իրարու այնքան մոտիկ էջմիածնի կաթողիկեն և Ս. Գայիանեի վանքը խորշեր չունին, եթե նույն ժամանակ խորշը ընդունված ոճ լիներ, անպայման պետք է որ գտնե Գայիանեի վանքին վրա գտնվող Հռիփսիմեեն քանի մը տարի հետո՝ իբրև նորոգ հիմնարկուած եկեղեցի»*):

Բազմահմուտ հեղինակը մի պահ մոռացել է արև կարևոր հանգամանքը, որ իր հիշած եկեղեցիներն իրենց մեջտեղերում ունեն 4-ական մույթեր և նրանց ճարտարապետները պետք չեն ունեցել խորշերի: Եվ ուրեմն հեղինակի այն կարծիքը, թե 7-րդ դարում եկեղեցիների վրա գտնված խորշերը 10-րդ դարի հավելվածներ են, մենք համարում ենք միանգամայն անընդունելի, քանի որ նրանց խորշերը, ինչպես վերևում ասացինք, զուտ կառուցվածքային նշանակություն ունեն և թխում են նրանց կոնստրուկտիվ պահանջներին: Այսպես հետին դարերում ինչու և ի՞նչ նպատակով պետք է պատերի վրա փորեին այդ ահագին խորշերը, քանի որ 10-րդ դարում այդ եկեղեցու հիմնովին՝ նորոգության մասին ոչ ոքի ոչինչ հայտնի չէ:

Թորամանյանը մի ուրիշ անգամ, ավելի ուշ, նորից այսպիսի խորշերի մասին խոսելիս ուղղում է իր սխալը այսպես.—

«Յոսանկյուն խորշերը, որոնք ի հնումն իրենց առանձին պատճառը և կոչումն ունեցած էին շինարարական տեսակետով (ընդգծումը մերն է)... այս վերածնության մեջ (10-րդ դարի) պահանջից անկախ նաև եղել են իբրև զարդ...»**):

«Նաև եղել են ինչպես զարդ» խոսքերն այստեղ շատ իրատյացի են, որովհետև Անիի կաթողիկեի կառուցման ժամանակվա և ավելի ուշ եկեղեցական շենքեր կան, որոնց նիշերը միայն զարդեր չէին, այլ դարձյալ թխում են վերև նշված ճարտարապետական պահանջներից, ինչպիսին են Մարմաշենը, Շիրակավանքը, Հոռոմոսի Ս. Մինասը և Տիգրան Հոնենցի եկեղեցին:

Ինչպիսի՞նք զարեթ է ունեցել այս եկեղեցին:

*) Թ. Թորամանյան.— Նյութեր Հայկական ճարտարապետության պատմության, էջ 216:

*) լինչ.— Արմենիա, էջ 476:

**) Թ. Թորամանյան.— Նյութեր Հայկ. ճարտ. պատմ., էջ 92:

և ի՞նչ ծավալ ընդհանուր շենքի համեմատությամբ տեսակետից, Այստեղ էլ Տրդատ Անեցիին իր մեծ տաղանդը ցուցաբերել է լավագույն կերպով: Դայն գմբեթ կառուցելու համար նա գործադրել է մի նոր միջոց: Սովական ավելի լավ է մենք այստեղ լսենք Ռոբրտմանյանին: Նա գրում է. «Մայր եկեղեցիի գմբեթը կազմված էր մեր ժամանակի արվեստագիտական տեսակետով շատ հետաքրքրական և նորօրինակ ձևով մը: Որպեսզի գմբեթի հսկա զանգվածի ծանրությունը միմյալս չուրս մեծ սյուների իրարու միացնող կամարներու վրա ծանրանա, նախադասությամբ, լայնացնելով անոր շրջանակի տրամագիծը, հանգչեցուցեր է ուղղակի շորս մեծ մայր սյուներու կեղծոնին վրա, մինչդեռ մեր սովորական ձևով, շորս մեծ սյուները օժանդակողի դերը պիտի ունենային: Մայր եկեղեցիի մեջ օժանդակողի դերը մնացեր է թևերը (նեֆ) ծածկող կամարներու, որոնք ալ նույնպես համեմատաբար ավելի զորեղ են, քան սյուներեն ձգվող կամարները»^{*)}: Բայց որովհետև չափավորությունը Տրդատի համար մեծագույն օրենք է, նա իր գմբեթն այնքան չի լայնացրել, ինչպես օրինակ 7-րդ դարից ունենք Ս. Հովհաննիսյան, ավելի չափազանց՝ Մաստարայի եկեղեցին, կամ 10-րդ դարում՝ Աղթամարը: Նրա թմբուկի տրամագիծն ավելի չի, քան պատերի (գետնից մինչև ֆրոն-

տոնի ծայրը) կիս մասը, մինչդեռ նույն բանը մենք տեսնում ենք ամբողջ պատի բարձրությամբ և նույնիսկ ավելի: Այս է պատճառը, որ Մայր եկեղեցու բուն շենքը՝ կորպուսը ճնշված չի գմբեթի տակ, վերջինս որպես շենքի մի մասը ամբողջի հետ կազմում է մի սքանչելի ներդաշնակություն:

Ահա այս է ամփոփ նկարագիրը Տրդատի Անիում կառուցած այն կաթոլիկ եկեղեցու, որ խոշորագույն տեղ ունի գրաված հայ ճարտարապետության պատմության մեջ. որպես գեղարվեստական մի մոնումենտալ ըստենդապորթություն, որպես 10-րդ դարի վերածնության մի գլուխ գործոց: Բայց վերջին տասնամյակներում առաջացել է մի նոր կարծիք այդ շենքի կառուցման ժամանակի մասին, որ իբր իր այդ կերպարանքով ու ոճով նա չի կարող պատկանել 10-րդ դարին, այլ 12—13-րդ դարերին և, իբր եկեղեցու հարավային պատի վրա եղած արձանագրությունը վերաշինության ժամանակ արտագրված է հին շենքերից: Հարուցված այս խնդիրը վերին աստիճանի լուրջ է, և քանի որ նրա հարուցողները եղել են հեղինակավոր մարդիկ, շատ անհրաժեշտ է, որ զբաղվենք այդ խնդրով:

Բայց այդ մասին մեր խոսքն ասելուց առաջ այստեղ բերենք նույն այդ արձանագրությունը

«Ի ՆՄԹ Հայոց ՄԺԹ Թ. Հոռոմոց Բենիամին գրէ ի ժամանակս ածապատիւ և հոգևոր տեառն Սարգսի Հայոց կաթողիկոսի և մեծափառ Թագաւ որոյթեան Գազկա Հայոց և Վրաց շահանշահի ես Կատրանիդէ Հայոց Թագուհի դուստր Վասակա Սիւնեաց Թագաւորի յողորմութիւնն Աստուծոյ ապաւ ինեցա և հրամանաւ առն իմո Գազկա շահանշահի շինեցի զսուրբ կաթողիկէս զոր էր հիմնադրեալ մեծին Սմպատա և կանգնեցաք տուն Աստուծոյ նորոգ և կենդանի ծնունդ հոգևոր արձան մշտ նշենաւոր զարդարեցի եւ զարդիւք պատուակ անաւք նուէրք ինձ ի Քրիստոս և զարմից իմ և որդոց Սմպատայ Աբասա և Աշոտո Հրամայեալ եմ ես տէր Սարգիս սպասաւորաց եկեղեցոյս յետ ելից բարեպաշտ Թագուհոյս զվարդաւարին յիս. նեակսն միով քառասնիւ կատարել անխափան մինչև ի գալուտսն Քրիստոսի եթէ ոք զարձանագր եալդ անփոյթ առնէ դատապարտեալ եղիցի ի Քրիստոսէ վեց ՌՆԼ և Գ ամացն Ադամա ի Ռ և ԲԺ ամի մար միանալոյ Աստծոյն բանի ԶԸԺ ամի հաւատալոյ ի Քրիստոս Հայոց գրեցաւ յիշատակարոնս ի ձեռն իմ Բենէ»^{**)}:

^{*)} Թ. Թորմանյան. — Նյութեր Հայկ. ճարտ. պատմ., էջ 275:

^{**)} Այս արձանագրությունն առաջին անգամ լուսատիպ նմանությամբ տպագրված է Ն. Մանուկ «ԱԲԽ» մեծածավալ աշխատության մեջ (1934), տախտակ LVI, նկար 206:

Այդ արձանագրությունը զանազան ժամանակներում և զանազան մարդկանց կողմից վերծանված և արտագրված է ոչ ճիշտ։ Ոմանց կողմից (Շահաթունյան, էմին, Ալիշան, որոնցից և առնելով Կ. Կոստանյանցն իր «Վիմակարն Տարեգրում» առաջին տողի ՆՄ-ին (որը 1001 թվականն է) կցել են թվին Հայոցի Թ-ն և, հետևապես, կարդացել են ՆՄԹ (1010). այս սխալը միանգամ ընդմիջտ պետք է ուղղել։

Առաջին տողի վերջում արձանագրող վարպետը փակագիր է գործածել, և վերծանողները, չկարողանալով բաց անել այդ փակագիրը, նրա տեղ դրել են բազմակետեր և անցել։ Այդ փակագրերը վերջին տարիներում բաց է արված մեր բանասիրության կողմից («Անահիտ», 1931 թ., 1—2), որ է՝ Բենիամին գրէ։ Արձանագրության վերջում «գրեցաւ... ի ձեռն իմ Բենէ», նույն Բենիամինի անվան հիշատակությունն է կրճատ ձևով։

Վերջին տողերի մեջ եղած թվականներից առաջինը Ադամի թվականը, ոչ ուշագիր վերծանման հետևանքով ընդունել են 814 (մինչդեռ պարզ կարդացվում է ՎԵՅ ՌՆԼԳ (6433). ուղիղ են կարդացել Բրոսսեն և էմինը։ Երկրորդը՝ Քրիստոսի թվականի մեջ (Ռ և ԲԺ) վերջին երկու տառերը հակառակ են գրված արձանագրողի կողմից, անշուշտ պետք է լինե՛ր Ռ և ԺԲ, որ է 1012։ Երրորդը՝ Հայոց քրիստոնեության տարիները հաշվում է 9 և Ժ, այսինքն 710 տարի։ Ուրեմն քրիստոնեության մուտքը Հայաստան ընդունել են ոչ թե 301, այլ 302 թվականը (710 + 302 = 1012)։

Սզրակացությունն այս է, որ Կատրամիդի արձանագրությունը գրված է եկեղեցու շինարարությունն ավարտելուց 10—11 տարի հետո. այնտեղ առաջին տողում հիշատակված է այդ ավարտման թվականը (1001), իսկ վերջին տողերում գրության թվականը։

Մենք այս հանգամանքը բացատրում ենք այսպես։ Եկեղեցու բուն շինարարությունն ավարտելուց հետո տարիներ պետք է անցնեին, որ Կատրամիդին կարողանար, ինչպես ինքն է ասում, զարդարել «զարդիք պատուականաւք», ապա պատրաստել տալիս զմբբի գլխին դրվելիք ահագին արծաթյա խաչը և Հնդկաստանից ստացվել ներսում կախելու համար քրտրեղյա մեծարժեք ջահը։

Տրդատ Անեցու այս հոյակապ ստեղծագործության մասին, սրա կառուցման թվականի մասին առաջին անգամ կասկած է հայտնել անցյալ դարի 70-ական թվականներին ռուս գիտնական Ն. Կոնդակովը, ապա 90-ական թվականներից այս կողմը

Ռուսաստանում այս տեսությունը ավելի զարգացրել են ուրիշ գիտնականներ։

Այժմ մենք մի առ մի լվինք բոլոր պատճառաբանությունները և նրանց յուրաքանչյուրի մասին ասենք մեր խոսքը։

1. Հիմնական ռեստավրացիայի խնդիրը Եթե իրոք, եկեղեցին 12—13 դարերում հիմնական ռեստավրացիայի կամ, ավելի լավ է ասել, ռեկոնստրուկցիայի ենթարկված լիներ, ապա այդ վերաշինությունը կատարողները (Ջաթարյանների շրջան) մի՞թե չենք լրա մի տեղ չէին արձանագրի այդ մասին, թեկուզ իրենց անունն անմահացնելու համար, ինչպես որ 1213 թ. միայն սանդուխթները վերանորոգող Տիգրան Հոնենցն ունի իր արձանագրությունը։ Կամ այդ ի՞նչ տեսակի վերանորոգում է, որ չենք պատերձ էլ են նորը շինել ու այդ նոր պատերից մեկի վրա իբր արտագրել են Կատրամիդի նախկին շենքի վրա եղած արձանագրությունը։ Դա ավելի շուտ կլինե՛ր հին հատակագծի վրա նոր շենք կառուցել, ոչ թե ռեստավրացիա։

2. Վրաց թվականի խնդիրը։ Մենք չկարողացանք հասկանալ, թե ի՞նչ վրացական թվական են տեսել վերև հիշված շատ հարգելի գիտնականները մեզ արդեն ծանոթ արձանագրության մեջ։ Այնտեղ կա ՄԺԹ հռոմոց թվական, այսինքն բյուզանդական, եվ Անիի եկեղեցին միակը չէ, որ ունի այդպիսի թվական, նրանից առաջ և նրանից հետո սովորություն է եղել վիմական արձանագրությունների մեջ երբեմն հիշատակել Բյուզանդիայի ժամանակակից կայսրին իր թվականով։ Այսպիսի հիշատակություններ կան, օրինակ, Արուսի, Մրենի, Կեչառուքի շենքերի վրա։ Եթե ՄԺԹ-ն նույնիսկ ընդունենք վրաց թվական, Գագիկ Ա-ի օրով, դա անընդունելի չի կարող համարվել, քանի որ նույն արձանագրության մեջ նա ինքը կոչված է աշտոց և վրաց շահնըշահ։ Բայց ավելի հետաքրքրական այստեղ այն հակասությունն է, որ նկատելի է դառնում ուշագիր ընթերցողի համար։ Ո՞րն է այդ աղաղակող հակասությունը. այն, որ եթե Կատրամիդի արձանագրությունը առտագրված է նույնությամբ, ապա ուրեմն ռվրաց թվականն էլ պատկանում է այն ժամանակին, իսկ եթե ըստ հիշյալ գիտնականների այդպիսի թվական կարող էր Հայաստանում գործածվել միայն 12—13-րդ դարերում, ապա ուրեմն, դուրս է գալիս, որ արձանագրությունն արտագրելիս ավելացրել են այդ թվականը։ Այդ արդեն բռնավ ընդունելի չէ։

3. Օրնամենտացիայի խնդիրը։ Առարկություն կա, որ Մայր եկեղեցու արտաքին պա-

տերի քանդակաշարքերը, մասնավանդ նիշերը պսակող շքեղ զարդաքանդակները իրենց ոճով և բնույթով չեն կարող 10-րդ դարի գործ լինել, նրանք ավելի սազական են 12—13-րդ դարերին, թեև ասում են, «այդ քանդակների մոտիվների մեջ կան 10—11-րդ դարերի որոշ հետքեր»:

Այժմ մենք համեմատության առնենք Անիի եկեղեցու շինության ժամանակակից և նույնիսկ ավելի վաղ կառուցված մի քանի շենքեր, որոնք գրեթե նույն տեսակի և բնույթի օրնամենտներ ունեն իրենց պատերի նույն տեղերի վրա:

ա. Լուսամուտների գլխին կիսաբոլորակ և երկթև քանդակազարդեր, — տեսնել Արուճի և Թալինի կաթողիկեների և Պտղմիի եկեղեցու վրա (7-րդ դարի շենքեր), Շիրակավանի եկեղեցին (9-րդ դար) և Աղթամարի Ս. Խաչը (10-րդ դար):

բ. Քանդակաշարը պսակված խորշեր (նիշեր) մենք ունենք Շիրակավանում, Հոռոմոսում:

գ. Որմնասյուները միացնող զարդաքանդակ կամարներ, — ունենք Արթիկում (7-րդ դար):

4. Առաքյություն կա արտաքին կիսասյուների կամ որմնասյուների բարակ և ձրգված լինելու մասին և թե ինչու նրանք կենտ-կենտ են և ոչ զույգ-զույգ, ինչպես որ սովորական են եղել իր ժամանակին: Ինչ վերաբերում է բարակ և երկար լինելուն, դա ճարտարապետի նուրբ ճաշակին պետք է վերագրել, որ հիմք էր դնում մի նոր վերածնության, իսկ ոչ զույգ-զույգ լինելու մասին նկատողությունը ճիշտ կլիներ, եթե այդպիսի որմնասյուները դադարած լինեին այլևս. մինչդեռ մենք այդպիսի օրինակներ ունենք և հետագա դարերի շենքերում: Արթիկի եկեղեցու վրա (7-րդ դար) կան և կենտ և զույգ որմնասյուներ, իսկ Մարմաշենի, Ամբերտի, Հովվի (Անիի) եկեղեցիները և Կեչառուքի կաթողիկեն, որ կառուցված են տրդատաշեն տաճարից հետո, դարձյալ ունեն զույգ որմնասյուներ:

5. Քարերի ավելի կատարյալ տաշվածք և նրանց գույների խաղը, որ իբր չէր կարող այդպես լինել 10-րդ դարում, եթե նույնիսկ ուրիշ օրինակներ չբերենք, բավական է, որ մենք Անիում նայենք նույն 10-րդ դարում Սմբատ Բ-ի կառուցած պարիսպներին, որոնց թե գերազանցորեն մաքուր տաշվածքը և թե քարերի գույների երանգները (նյութաները) շատ տարբեր չեն Մայր եկեղեցու քարերի և տաշվածքի երանգավորումներից:

6. Շաղախի ամրապնդումը: Առաքյություններից մեկն էլ այն է, որ 10-րդ դարում չէր

կարող այդպիսի ամուր շաղախ գործածվել. այդ ավելի սազական է հաջորդ դարերին: Մենք մասնագետ չենք ցեմենտի հատկությունը քիմիապես որոշելու համար, Թե որքան է այս առարկությունը հիմնավոր, թող պատասխանեն մասնագետները, բայց եթե ամուր ցեմենտ գործածելն սկսվել է միայն 12—13-րդ դարերում, այդ ինչպես է, որ իրենց «թույլ» ցեմենտով գեոևս կանգուն են մեր 7-րդ դարի բազմաթիվ հուշարձանները:

7. Կատրամիղեի արձանագրությունը պալեոգրաֆիկ տեսակետից: Առաքյություն կա, որ այդ արձանագրության տառերը իրենց գրաֆիկայով, իրենց ձևով չեն կարող 10-րդ դարի լինել, նրանք, ուրեմն, պատկանում են 12—13-րդ դարերին: Մեր վիճական արձանագրությունների մեջ յուրաքանչյուր դար իրեն հատուկ և հաստատուն գրության ձևերը չունի. այդ կարված էր արձանագրող վարպետի գեղագիտական ճաշակից և որոշ տառերի մեջ, ինչպիսիք են Շ, Մ, Զ, Հ, գծադրական նորություններ մտցնելուց: Մեծ տարբերություն չունեն, օրինակի համար, 7-րդ դարում ներսեհ կամսարականի (Թալին), 11-րդ դարում Հովհաննես Սմբատի (Հոռոմոս) և Վեստ Սարգսի (Խժկոնք) արձանագրությունները կատրամիղեի արձանագրությունից, տեխնիկայով և իրենց տառերի գրությունների տեսակետից:

Ահա սրանք էին այն առարկությունները, որոնք Անիի Մայր եկեղեցու կառուցման թվականը, ամբողջ երկու դար և ավելի, իբր պետք է շարժեն իր տեղից:

Ինչ կարծիք ունի այս խնդրի մասին հայ ճարտարապետության պատմության հմուտ մասնագետ Թ. Թորամանյանը: Դժբախտաբար, նա միատեսակ և կայուն կարծիքի չէ: Մայր եկեղեցու թվականը 2—3 դար շարժող վերևում հիշված հեղինակավոր անձնավորություններից կարծես թե ճնշվելով, Թորամանյանը երբևրում է իր խոսքերի մեջ և մի քանի տեղ հակասում է ինքն իրեն:

Իր «Տեկոթի տաճարը» աշխատության մեջ (1911 թ.) նա թույլ է տվել իրեն մի խոշոր լապսուս, Անիի կաթողիկեն համարելով 9-րդ դարու վերջերի կամ 10-րդ դարու սկզբների շենք^{*)}: Իր մի ուրիշ աշխատության մեջ հեղինակն ընդունում է, որ Անիի կաթողիկեն շինված է 10-րդ դարի վերջերում կամ 11-րդ դարի սկզբներին^{**)}:

1930—1932 թ. ընթացքում դրած իր մի աշխատության մեջ հեղինակը նույն կաթու-

*) Թ. Թորամանյան. — Նյութեր Հայկ. ճարտ. պատմ., էջ 187:

**) Նույնը, էջ 93-94:

դիկեի կառուցումը վերագրում է 10-րդ դարի կեսին*), իսկ գմբեթը 11-րդ դարի սկզբին**):

Իր «Ներածություն» պատմական հայ ճարտարապետության խիստ արժեքավոր հոդվածի մեջ Թորամանյանն ընդունում է, որ Անիի կաթողիկեի ճարտարապետը Տրդատն է***), իսկ մի ուրիշ աշխատության մեջ՝ վերելք դարձյալ նշելով, որ նույն կաթողիկեն հիմնարկողը Տրդատն է, ներքևում ծանոթության մեջ գրում է. «Համոզվելու շատ պատճառներ կան, որ Մայր եկեղեցին շինված չէ Տրդատի ձեռքով. Արգիշտիի եկեղեցին և ուրիշ մնացորդները բավական մեծ ապացույցներ կուտան մեզի այս մասին: Մայր եկեղեցին Տրդատի հատուկ ոճն ունի, որի վերածնության նոր շրջան մը բացած է Անիի և շրջակայից մեջ, որմե հետք չիմիջող բոլոր շինությունները պարզ հետևողություններ են Մայր եկեղեցիի ոճին»****):

Ինչպես տեսնում ենք, մեր շատ հարգելի մասնագետն այստեղ իրեն զգում է կախարհական շրջանակի մեջ և չի կարողանում դուրս գալ: Եթե Մայր եկեղեցին «վերածնության» նոր շրջան մը բացած է՝ ու հետագայում բոլոր շինությունները պարզ հետե-

վողականություններ են նրան, ու վերածնություն, ըստ հեղինակի, սկսվել է 10-րդ դարից, ապա պարզ է, որ կաթողիկեն և կառուցված է նույն այդ դարում և կառուցողն եղել է Տրդատ Անեցին, ինչպես որ վերջում է ժամանակակից և ակնհայտ պատմիչ Ստեփաննոս Ասողիկը:

Ուրեմն, մենք կարծում ենք, միանգամ ընդամենը պետք է թողնել Անիի կաթողիկեի թվականը տեղից շարժելու և մինչև 12—13-րդ դարերը հասցնելու փորձերը, հանգիստ թողնելով հանճարեղ Տրդատ Անեցուն իր փառքի ու մեծության մեջ: Եվ եթե արևմտյան անվանի մասնագետ գիտնականները, այդ շենքը հիմք ընդունելով, դրանում են. որ «գոթական» կոչված ճարտարապետական ոճը, թեկուզ իր էլեմենտար ձևով թույլ, եվրոպայից առաջ երևացել է Հայաստանում 10-րդ դարում, իզուր չի՝ մեր հակաճառությունն այդ կարծիքի դեմ:

Շատ ուրախակի է, որ ՍՍՄՄ-ի Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական Ֆիլիալի հրատարակությամբ 1939 թվին լույս տեսած «Архитектура древней Армении» լուսատիպ հրատարակության մեջ Անիի Մայր եկեղեցու լուսանկարի տակ իրավացիորեն գրված է 10—11-րդ դար:

Գ. ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐ ԵԿԵԼԵՑԻՆ ԱՆԻՈՒՄ

Իր հատակագծով և եռահարկանի կազմությամբ Զվարթնոցի եկեղեցուն հար և նրման այս նշանավոր տաճարի ավերակները, ինչպես հայտնի է, երևան եկան Ն. Մառի ջանքերով 1905 թվականին: Գաղիկ Ա թագավորի կանգնեցրած այս փառահեղ շենքի կառուցումը տևել է 14 տարի. հիմքը դրվել է Մայր եկեղեցու ավարտման տարում և վերջացել 1015 թվականին: Մենք չենք տալու այս հույակապ հուշարձանի ճարտարապետական նկարագիրը այն պարզ պատճառով, որ նրա անունը Տրդատ Անեցու հետ կապված լինելու հարցը դեռևս շատ խընդրական է: Ոչ պատմիչների և ոչ նոր ժամանակների մասնագետների կողմից որևէ հիշատակություն չկար մինչև այժմ, որ Գաղիկյան տաճարի կառուցումը պատկանում է Տրդատ ճարտարապետին: Ասողիկի պատմության նախավերջին գլխում (ԻԷ) «Յաղագս շինելոյն Գաղիկայ արքայիս ի քաղաքին Անույ զեկեղեցին մեծ անուամբ սըր-

բոյն Գրիգորի» վերնագրի տակ մի քանի տողում խոսվում է այդ տաճարի շինության մասին: Այդպես էլ կրկնված է պատմիչի այլ ձեռագիր օրինակների ու տպագրությունների մեջ: Բայց ահա Երևանի Պետ. Մատենադարանում Ասողիկի մի ձեռագիր օրինակում, գրված 1567 թվին, մեր առաջ բերած վերնագրի վերջում ուղղորդության և առնվել երեք նոր բառ, այն է «Տրդատ վարդապետ եկեղեցուն», Գիտությունների Ակադեմիայի Հայկական Ֆիլիալի հրատարակությամբ լույս տեսած Թ. Թորամանյանի մեծ հատորում առաջին անգամ այս հայտնությունը մի ծանոթության մեջ տպագրելով, կազմողը (Կ. Ղաֆադարյան) գրում է. «Կարծում ենք, որ Տրդատի անունը ձեռագիրն արտագրողը չի ավելացրել, որովհետև դա մի կեղծիք կլիներ, որի նրմանները նա արած պիտի լիներ նաև ձեռագրի այլ մասերում, որ չկա: Ընդհակառակը, հավանական է, որ այդ անունը Ասողիկի Պատմության հին օրինակներն ունեցել են, բայց հետագայում ավելորդ համարվելով հանվել է, որովհետև Հայաստանում սովորություն է եղել հիշատակելու ոչ թե

*) Թ. Թորամանյան. — Նյութեր Հայկ. ճարտ. պատմ., էջ 318:

**) Նույնը, էջ 208:

***) Նույնը, էջ 88:

****) Նույնը, էջ 275:

կառուցող ճարտարապետին, այլ կառուցել ավող իշխանին կամ թագավորին»^{*)}։

Այս տողերը անհավանական չէին կարող լինել, եթե չլինեք աշխարհի խոշոր անաքոնիզմը, որ երևում է Ասողիկի Պատմության վերջին գլուխներում։ Պատմիչն իր պատմությունը վերջացրել է, խնչպես ինքն է գրում, ՆՄԳ թվին, այսինքն 1004-ին, երբ տաճարի հիմնարկեցից անցել էր միայն երեք տարի. այդ ի՞նչպես է, որ նույն պատմիչը նկարագրում է շենքը համարյա թե վերջացրած՝ դռներով, լուսամուտներով, նույնիսկ ռաբանչատես տեսիլամբ զմբեթատրեալա, որը կարող էր լինել միայն 1015-ին։ Պարզ է, որ Ասողիկի Պատմության վերջին գլուխները հետագայում ուրիշների կողմից փոփոխության են ենթարկված և, ուրեմն, ավելացված նաև Տրդատի անունը։ Այս պատմիչի ձեռագիր օրինակների մեջ չանհարազատ հավելվածները մտած լինե-

լու մասին իր ժամանակին նշել են հմուտ բանասերներ^{*)}։

Թ. Թորամանյանը գրում է հակառակը. «Անիի Ս. Գրիգորը շինող ճարտարապետը, ինչ որ ըլլա պատճառը, միշտ մեղադրելի պիտի մնա իր ունեցած անհետաճարտության մեջ, որ ոչ միայն հրաբխային ավազուտ քարերով, այլ և ապառաժի կտորներով խառնված զանգվածով մը ծանրաբեռներ է զմբեթակիր սյուներով կամարները։ Այս պարագան ինձի իրավամբ առիթ կուտա մտածելու, որ Անիի Ս. Գրիգորի ճարտարապետը ոչ միայն մեզ ծանոթ... Անիի Կաթողիկեն հիմնարկող Տրդատը չէր, այլ միևնույն ժամանակ Կաթողիկեն կառուցող ճարտարապետին հսկողութենն ալ հետու էր Ս. Գրիգորը»^{**)}։

Համենայն դեպս այս խնդիրը մենք չենք լուծում այստեղ, այլ թողնում ենք առկա, մինչև հետագայում հարցն այս կամ այն կերպ պարզող նոր փաստերի երևան գալը։

Դ. ՀԱՂԲԱՏԻ Ս. ՆՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Միջնադարից մեր օրերը հասած նյութական կուլտուրայի այս հուշարձանը, ինչպես և նրանից ոչ շատ հեռու Սանահինի Ամենափրկիչը, ըստ պատմական վկայությունների, կառուցել է տվել 10-րդ դարի երկրորդ կեսին Աշոտ Գ. Թագավորի կինը՝ Խոսրովանույշ Թագուհին։ Ոչ առաջինի և ոչ երկրորդի ճարտարապետի մասին որևէ պատմական տեղեկություն չի հանդիպել մեզ, սակայն, հայտնի չէ, թե ինչ աղբյուրից առնելով, Բրուսսե և Գրիմ գիտնականները գրում են, որ Հաղբատի Ս. Խաչ (չին

ասում Ս. Նշան) եկեղեցու կառուցողը եղել է նույն ինքը Տրդատ ճարտարապետը։ Այս բանը հետագայում կրկնել են Ա. Երիցյանը և Հ. Ստրիգովսկին։ Եթե իրոք Հաղբատի Մայր տաճարը կառուցել է Տրդատ Անեցին, ապա նա կառուցել է ավելի վաղ, քան Արգիշայի և Անիի կաթողիկենները, այն է 960-ական թվականներին (Ասողիկ)։ Այս հուշարձանը ոճի տեսակետից, իր լայնարձակ և գլանաձև զմբեթով, մեզ թվում է, իր դարով ավելի է խնդրական, քան Տրդատ Անեցուն վերագրվող նախորդ շենքը։

Ե. Կ. ՊՈԼՍԻ Ս. ՍՈՖԻԱՏԻ ԳՄԲԵԹԻ ՎԵՐԱԿԱԶՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Տրդատ Անեցու մասին մեր խոսքը վերջացնենք, տալով նրա ճարտարապետական մի հանճարեղ գործի նկարագիրը հայրենիքից դուրս։

989 թվին, երբ Բյուզանդիայի կայսերական գահի վրա նստած էր Վասիլ Բ Բուլղարասպանը, Կ. Պոլսում տեղի է ունենում ուժեղ երկրաշարժ, որի հետևանքով ճաքում և մեծապես վնասվում է բյուզանդական ճարտարապետության պարծանք, հռչակավոր Այա Սոֆիայի զմբեթը։ Երկրաշարժը պատահում է օգոստոսի 15-ին։ Մինչև հետևյալ 990 թվի տեղական ճարտարապետները դժվարանում են նորոգության ձեռնամուխ լինել, վերականգնել 35 մետր տրա-

մագիծ ունեցող այդ ահարկու զմբեթը։ Եվ ահա նույն ժամանակում Կ. Պոլսում գրտնվելով Տրդատ Անեցին հանձն է առնում այդ ծանր և խիստ պատասխանատու աշխատանքը և պատվով կատարում, այնպես որ մինչև այսօր էլ զմբեթը մնում է ամուր և անսասան։ Այս վերին աստիճանի կարևոր տեղեկությունը մեզ տալիս է ժամանակակից հայ պատմիչը—Ստեփանոս Տարոնեցին՝ Ասողիկը։ Ամենից առաջ մենք լսենք նրան։

*) Թ. Թորամանյան.— Նյութեր Հայկ. ճարտ. պատմ., էջ 276։

*) Տես «Ստեփանոսի Տարոնեցույ Ասողիկան Պատմութիւն տիեզերական», Ս. Պետերբուրգ 1885 թ., Ստ. Մալխասյանի հառաչաբանով։

**) Թ. Թորամանյան.— Նյութեր Հայկ. ճարտ. պատմ. էջ 275։

«Ի սոյն ամի, որ էր ի ՆԼԸ Թվականին, Նիգակատր աստղն կրկին անգամ երևեցաւ... և զկնի սակաւ ատուրց շարժեցաւ աշխարհն Յոնաց ահաւոր դղրդամբ, մինչև կործանել բազում քաղաքաց, գիւղից և գաւառաց... մինչև ի նոյն ինքն ի թագաւորական քաղաքին Կոստանդինոպոլիս մեծաշուք և բազմապաշտառ զարդ հրաշատեսիկ սեան և պատկերաց և եկեղեցեաց մեծամեծաց կործանեալ փրկաւնիւր և նոյն ինքն Սոֆիայն, որ կաթողիկէն է, հերձանիւր պատառամբ վերուստ ի վայր։ Վասն որոյ բազում քան եղև արհեստաւոր ճարտարացն Յոնաց առ ի վերստին նորոգել։ Այլ անդ դիպեալ ճարտարապետին Հայոց Տրդատայ քարաքործի տայ զօրինակ շինուածոյն, իմաստուն հանճարով պատրաստեալ կաղապարոյ կազմածոյն և սկզբնաւորեալ զշինելոյ, որ և գեղեցկապէս շինեցաւ պայծառ բան զառաջինն»^{*}։

Ասողիկի տված այս տեղեկութիւնն ընդունում են և հաստատում ճարտարապետութեան պատմութեամբ զբաղվող գիտնականները։

Մեր մասնագետներից Թ. Թորամանյանը գրում է.

«Արդ՝ միթե Տրդատ չգերազանցե՞ց Անթեմիոսն ու Իզիտորը, Ս. Սոֆիայի գմբեթին տալով մշտնջենական անսասանութիւն և պայծառութիւն քան զառաջինն։ Որ միևնույն ժամանակ հայ ճարտարապետն իր հայրենի երկրի արվեստի դրոշմը գրաւ անոր վրա, անուղղակի կերպով կիսոստովանեմ մեզ ժամանակակից քննող մեծ արվեստագետներին ոմանք։ Կհավաստեն, թե զգմբեթի կիսագունդի տակ իբրև խարիսխ դրոշմ

ված ցածրիկ թմբուկը վերջին նորոգութեան ժամանակ ավելցած մաս է, նախկին զգմբեթները շունչին այդ թմբուկը, և արդեն գրեթե մինչև 8-րդ դարու վերջն ալ անծանոթ էր այդ ոճը Բյուզանդիոնին, անոր ալ արմատը պետք է Հայաստանի մեջ փնտռել։

Ս. Սոֆիայի ահալոր գմբեթին վերաշինութիւնը, Տրդատ նախորդ ճարտարապետներին ավելի գերազանց կատարելութեամբ դուրս բերելն հետո, այլևս ի՞նչ կասկած կմնա, որ անիկա Հայաստանի մեջ ալ կարող էր նույնօրինակ հսկա ծրագիրներ ի կատար ածել, եթե Սմբատներու և Գագիկներու գանձարաններուն մեջ բյուզանդական հարստութիւն գտնվեր։ Երբեքի փոքրիկ թագավորներու և թագուհիներու համար ի՞նչ օգուտ ունեւ գիտնալ, թե Տրդատ մեծագործութիւններ արտադրելու համար ստեղծված հազվագիւտ հանճար էր, երբ միջոցներ չկապահովէին այդ հանճարին իրականութիւն տալու. բնականաբար Տրդատի անունը սլանհետ ու անհիշատակ պիտի կորսվեր, եթե դիպվածով չկործանվեր Ս. Սոֆիայի գմբեթը և անոր վերաշինութեամբ շանմահանար հայ արվեստագործութիւնը՝ հանձին Տրդատ ճարտարապետին»^{*}։

Տրդատ ճարտարապետի վառքը, նրա մեծութիւնը հենց նրա մեջ է, որ նա հանդիսանում է 10-րդ դարի հայ ճարտարապետութեան վերածնունդի պարագլուխ՝ որպես հանճարեղ արվեստագետ. նա միջնադարում ներկայանում է շինարարութեան խոշորագույն վարպետներից մեկը, գուցե և ամենից ավելի նշանավորը։

Տրդատ Անեցին—դա հայ ճարտարապետութեան Գրիգոր Նարեկացին է։

^{*}) Ասողիկ, Գլ. Իէ։

^{*}) Թ. Թորամանյան. — Նյութեր Հայկ. ճարտ. պատմ., էջ 74-75։

